

Een eigenzinnige intellectueel met uiteenlopende kwaliteiten

Tjitske Akkerman

Recensie van: Martha C. Nussbaum (1999) *Sex and social justice*. Oxford, Oxford University Press, 475 p.

Met het verschijnen van *Sex and social justice* is er nu een 'draagbare' Nussbaum, dat wil zeggen een bundeling van haar werk die niet alleen onder de arm kan worden genomen, maar ook de contouren verheldert van haar oeuvre als geheel. Het boek omvat vijftien essays geschreven tussen 1990 en 1997. De meeste essays zijn gebaseerd op eerder verschenen werk, maar ze zijn allemaal in meerdere of mindere mate bewerkt. Deze dikke bundel pretendeert terecht meer te zijn dan een losse verzameling artikelen. Het is een van de verrassende uitkomsten van dit verzamelde werk dat het als geheel een goed beeld geeft van een auteur die een zeer eigenzinnige intellectuele ontwikkeling heeft gevolgd.

Men zou kunnen zeggen dat in dit boek drie Nussbaums aan het woord zijn: de universele Nussbaum, de klassieke Nussbaum en de politieke Nussbaum. De universele Nussbaum komt vooral naar voren in het eerste deel van het boek, dat gaat over rechtvaardigheid. Dat is de Nussbaum die zich via haar werk voor de Verenigde Naties verdiept heeft in de situatie van vrouwen in ontwikkelingslanden en die daarbij ook verwickeld is geraakt in economische theorievorming. Kwantitatieve gegevens en empirische gevalbeschrijvingen

vormen in het eerste deel het belangrijkste bronnenmateriaal. In het tweede deel van het boek, dat gaat over seksualiteit, is daarentegen het klassieke, humanistische ideaal van de intellectueel veel sterker aanwezig. Hier is de Nussbaum aan het woord zoals we die kennen van haar boek *The fragility of goodness*. Literaire bronnen en tekstanalyses zijn kenmerkend voor haar benadering in dit deel van het boek. Klassiek betekent hier niet alleen dat Nussbaum zich oriënteert op werk uit de Griekse Oudheid, maar ook dat haar oriëntatie op de moderne, Engelse literatuur voornamelijk beperkt blijft tot modern-klassieken als Virginia Woolf, James Joyce en D.H. Lawrence. Postmoderne literatuur, in de brede betekenis van het woord, hoort duidelijk niet tot de lievelingskost van Nussbaum.

De politieke Nussbaum ten slotte is aanwezig in beide delen van het boek. Hoewel de titel het niet doet vermoeden, gaat het boek primair over feminisme. Nussbaum schrikt er niet voor terug zich in sterk gepolitiseerde discussies met feministen als MacKinnon en Andrea Dworkin te begeven en dat levert een intrigerende combinatie op met de klassieke intellectueel die zich doorgaans verre houdt van het alledaagse strijdgewoel. De rode draad die door het he-

le boek loopt is de uitwerking van een bepaald soort feminisme, een feminisme dat internationalistisch is, humanistisch, liberaal, dat de sociale bepaaldheid van preferenties vooropstelt en dat een ethiek gebaseerd op sympathie centraal stelt. In haar inleiding vat Nussbaum samen wat deze kwalificaties inhouden. Haar internationalisme impliceert een streven de feministische optiek te verbreden naar de problemen waar niet-westerse vrouwen mee kampen, zoals honger, analfabetisme, religieuze rechtspraak, infanticide. Haar humanisme houdt in dat ze een universele theorie over menselijke capaciteiten en rechten verdedigt en normatief cultuurrelativisme verworpt. Het liberale aspect staat met name voor het uitgangspunt van gelijkwaardigheid van mensen op basis van het menselijk vermogen tot keuze en redelijkheid. Het punt van de sociale bepaaldheid van preferenties werkt Nussbaum uit om duidelijk te maken dat ze een sociaal liberalisme voor ogen heeft dat principieel verschilt van het soort liberalisme dat zich baseert op de neoklassieke economie. Ten slotte werkt ze een feministische ethiek uit die zorg en sympathie combineert met keuzevrijheid en gelijkwaardigheid. Een ambitieus programma dus.

De eerste drie artikelen in het boek vormen de kern waarin dit ambitieuze programma wordt uitgewerkt. Hier wordt gepoogd een systematische uitwerking te geven van een feministisch concept van rechtvaardigheid op basis van bovengenoemde uitgangspunten. Het eerste artikel vormt een goede introductie op Nussbaums theorie over rechtvaardigheid, die nauw gelieerd is aan het werk van Rawls en Sen. Daarin weerlegt ze een aantal bezwaren tegen een universalistische bena-

dering van rechtvaardigheid en werkt ze een concept van rechtvaardigheid uit aan de hand van een lijst van *capabilities* (vermogens en kansen) die iedere burger zou moeten hebben.

Het tweede artikel behandelt in vogelvlucht de belangrijkste kritiekpunten van feministen op het liberalisme, namelijk het individualisme, het abstracte karakter van gelijkheid en de centrale plaats van de rede. Het liberale individualisme impliceert volgens Nussbaum niet een ideaal van egoïsme of van zelfredzaamheid, maar staat voor de afzonderlijke waarde van ieder mens. Met andere woorden, het gaat om het kantiaanse principe dat het welzijn van ieder mens een doel op zich is dat niet ondergeschikt mag worden gemaakt aan collectieve doeleinden. Dat het liberale ideaal van gelijkheid te abstract is en tendeeert naar een formele, juridische opvatting van gelijkheid, is volgens Nussbaum inderdaad een tekortkoming van verschillende liberale stromingen, maar het is niet inherent aan het liberalisme. Principiëler is volgens haar de kritiek dat de liberale opvatting van keuzevrijheid een bedreiging vormt voor collectieve tradities. Om dit punt recht te doen, zou ze het debat tussen liberalisme en communitarisme moeten behandelen en dat is in het kader van een artikel te veel gevraagd. Nussbaum laat het dan ook bij de constatering dat een liberale feminist weliswaar keuzevrijheid vooropstelt, maar daarnaast ook optimaal recht doet aan de claims die gebaseerd zijn op klasse, religie of etniciteit. Ten slotte behandelt ze de kritiek op het rationalistische karakter van het liberalisme, waarbij ze benadrukt dat kritische reflectie belangrijk is omdat (vrouwelijke) emoties sociale constructies zijn en de sporen dragen van onderdrukking.

Het derde artikel gaat over religie en mensenrechten van vrouwen. In dit artikel behandelt Nussbaum een aantal gevallen waarin toepassing van het islamitisch, hindoeistaans en joods recht leidde tot aantasting van fundamentele rechten van vrouwen. Het dilemma tussen het liberale uitgangspunt van godsdienstvrijheid en mensenrechten stelt ons volgens Nussbaum niet voor een echt moeilijke keuze, omdat mensenrechten boven godsdienstvrijheid gaan. Ook religieuze wetten horen de mensenrechten te respecteren. Met de schending van individuele rechten (van vrouwen) mag volgens Nussbaum niet geschipperd worden terwille van respect voor cultuur, godsdienst en rechtstraditie van nationale minderheden. Kymlicka is bijvoorbeeld in haar ogen te coulant waar hij uitsluitend grove schendingen van mensenrechten, zoals genocide of slavernij, als een rechtvaardiging van ingrijpen beschouwt.

Deze artikelen in het eerste deel van het boek zijn vooral programmatisch. Nussbaum is erop uit haar visie zo sterk mogelijk over het voetlicht te brengen. Met trefzekere lijnen zet ze haar betoog neer en dat levert niet alleen aantrekkelijke en leesbare teksten op, maar ook een goed overzicht van de debatten rond feminisme en rechtvaardigheid. Een ideaal boek voor een breed, academisch publiek en ook voor onderwijsdoelinden. Dat geeft echter ook de beperking aan. Degenen die uit zijn op verdieping en verfijning van argumenten raad ik aan te wachten op het door Nussbaum toegezegde werk waarin ze haar theorie over rechtvaardigheid grondig gaat uitdiepen. Aan die verdieping komt *Sex and social justice* niet toe. Neem bijvoorbeeld de discussie over multiculturalisme en feminis-

me, die in verschillende artikelen aan de orde is. Nussbaum schetst daarbij sterk contrasterende standpunten. Haar universalistische standpunt is overtuigend zolang het enige alternatief dat van een normatief cultuurrelativisme is, maar Nussbaum gaat niet in op mogelijke andere posities, zoals het idee van een overlappende consensus of op zwakke varianten van multiculturalisme. Zo mis ik ook in haar verdediging van het liberalisme een wat verdergaande uitwerking van precare kwesties met betrekking tot het concept van keuzevrijheid. Dat is een centraal concept in Nussbaums liberalisme. Met keuzevrijheid bedoelt ze nadrukkelijk niet dat er een zo groot mogelijk scala aan keuzes zou moeten zijn, maar haar notie van keuzevrijheid is onlosmakelijk verbonden met het uitgangspunt van gelijkheid. Dat wil zeggen dat liberalen in haar visie politieke verantwoordelijkheid moeten nemen voor die keuzes die essentieel zijn voor menselijke ontwikkeling en expressie. Om uitdrukking te geven aan die verbondenheid van keuzevrijheid en gelijkheid baseert ze haar theorie van rechtvaardigheid op een lijst van *capabilities*, dat wil zeggen vermogens en kansen die ieder mens nodig heeft om goed te kunnen functioneren. Nussbaum wijst een opvatting van keuzevrijheid af die geen oog heeft voor 'vals bewustzijn', want volgens haar zijn preferenties sociale constructies en dus vaak uitdrukking van machtsverhoudingen. Het probleem met een dergelijk standpunt is aan de andere kant het welbekende gevaar van verlicht totalitarisme, zoals de geschiedenis van het marxisme bijvoorbeeld laat zien. Waar volgens Nussbaum de grens ligt tussen 'vals bewustzijn' en erkenning van preferenties is een vraag waarmee de lezer (voorlopig?)

blijft zitten. Het is te hopen dat Nussbaum nog eens uitgebreider ingaat op dit probleem. Vooral de betekenis die democratische procedures toegekend zouden moeten worden in aanvulling op haar substantiële theorie van rechtvaardigheid is in dit verband een brandende kwestie.

Het tweede deel van het boek, over 'sex', laat een kant van Nussbaum zien die veel minder polemisch en programatisch is. Daarin komt vooral haar liefde voor de literaire analyse en haar fascinatie voor ethische vraagstukken naar voren. Hier komt ook de Nussbaum aan bod die goed geschoold is in de klassieken. In dit deel van het boek staan misschien niet de belangrijkste, maar wel bijzonder mooie artikelen, zoals het artikel *Objectivation* of het artikel *Knowledge of other minds in Virginia Woolf's To the Lighthouse*. In deze artikelen praktiseert ze een methode om karakterkennis op te doen die niet alleen geschikt is voor literatuuranalyse, maar ook breder zou kunnen worden toegepast. Om deze methode te verduidelijken, geeft Nussbaum het voorbeeld van de schrijfster Joyce Oates die tijdens een gastcollege een van haar literaire karakters verdedigde tegen kritiek van studenten. Ze deed dat vanuit een sympathiserende houding en op basis van intieme kennis van milieu en opvoeding van haar per-

sonage, maar ook was ze als auteur bereid afstand te nemen en kritisch te reflecteren op de karaktertrekken en de keuzes van het betreffende personage. Deze literaire houding werkt Nussbaum uit tot een methode die bijvoorbeeld ook in het recht van belang zou kunnen zijn, als het gaat om juridische argumentatie in zaken met betrekking tot prostitutie, homoseksualiteit, seksueel misbruik van kinderen, erotische kunst en dergelijke. Rechters moeten daar oordelen over zaken waar ze vaak weinig van weten en oordelen vaak op basis van beperkte ervaring en weinig kritische reflectie, volgens Nussbaum.

Het is jammer dat in dit boek deze kant van Nussbaum zo los blijft staan van de Nussbaum die een theorie over rechtvaardigheid uitwerkt. Het is aardig om te speculeren hoe de universele Nussbaum zou kunnen profiteren van de klassieke Nussbaum. Zou de literaire analyse bijvoorbeeld een methode kunnen zijn om bij de toepassing van haar theorie van rechtvaardigheid na te kunnen gaan in hoeverre preferenties al dan niet een uiting van keuzevrijheid zijn? Dit soort kruisverwijzingen vallen echter buiten de opzet van deze bundeling van artikelen. Het boek levert niettemin een fascinerend beeld op van een eigenzinnige intellectueel met uiteenlopende kwaliteiten.